

<https://doi.org/10.18778/0208-6050.18.05>

Kazimierz Badziak

MONOPOLIZACJA W PRZEMYSŁE KOSTNYM
KRÓLESTWA POLSKIEGO (1900—1914)

W dotychczasowych badaniach nad monopolizacją w przemyśle Królestwa Polskiego najwięcej uwagi poświęcono gałęzi hutniczo-metalowej, górnictwu i włókiennictwu¹. Wynikało to z dominującej pozycji tych gałęzi w strukturze gospodarczej zaboru rosyjskiego. Wraz z wybuchem kolejnego kryzysu ekonomicznego w 1899 r. tendencje kartelizacyjne objęły i pozostałe przemysły. Zostały one przedstawione w pracy I. Pietrzak-Pawłowskiej², poświęconej kształtowaniu się nowych zjawisk w formacji kapitalistycznej na początku XX w. Mniej miejsca poświęcono w niej zasięgowi monopolizacji w gałęzi chemicznej, a kartelizacja w przemyśle kostnym doczekała się tylko jednej wzmianki.

Artykuł jest próbą wypełnienia tej luki w oparciu o nie wykorzystywane dotychczas materiały notarialne, sądowe i akta fabryczne. Znaczącą część pracy poświęcono dziejom ogólnorosyjskiego kartelu produktów kostnych, który do tej pory nie doczekał się opracowania w historiografii radzieckiej.

¹ M. in. Z. Pustuła, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882—1900)*, Warszawa 1968; idem, *Monopoli w metalurgicznej promyślności Carstwa Polskiego i ich uczestnictwo w „Prodametie”*, „Istoriczeskije Zapiski” 1958, t. 62, s. 84—125; L. Balicki, *Procesy monopolizacji i rozwój zatrudnienia w dąbrowskim górnictwie węgla w latach 1870—1913*, „Kwartalnik Historyczny” 1976, nr 4; K. Badziak, *Z dziejów monopolizacji w przemyśle bawełnianym Królestwa Polskiego w latach 1900—1904*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1973, S. I, z. 96; idem, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900—1918*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1979, S. I, z. 60, s. 97—130. W artykule pojęcia monopolizacja i kartelizacja traktujemy wymiennie.

² *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900—1905*, Warszawa 1955, s. 48—58, 121—158.

W latach dziewięćdziesiątych XIX w. przemysł państwa rosyjskiego przeżywał kolejną gorączkę inwestycyjną. Objęła ona prawie wszystkie gałęzie produkcyjne i w znacznym stopniu realizowana była ze środków kapitału krajowego. Kapitał zagraniczny napływał do tych gałęzi, które przynosiły największe zyski. Procesy inwestycyjne nie omiły i przemysłu chemicznego. Między innymi zostało wówczas uruchomionych kilka zakładów, które produkowały klej kostny i wyroby uboczne. Dział ten bazował na ogólnie dostępnym i tanim surowcu, a proces technologiczny sprowadzał się do następujących, skrótowo ujętych elementów: kości zwierzęce poddawane były procesowi wygotowania w wodzie, a otrzymany w ten sposób roztwór zawierał, oprócz pozostałych w nim 6% tłuszczów, dwa cenne składniki: azot w postaci substancji klejowej i fosfor jako trójzasadowy fosforan wapnia. Produkty powstałe w procesie rozszczepienia tłuszczu kostnego (jak klej), znajdowały zastosowanie m. in. w oddziałach wykończalniczych przemysłu włókienniczego, a fosforan wapnia (mączka kostna) był poszukiwanym nawozem sztucznym³. Stopiowo z łoju kostnego zaczęto wytwarzać kolejne produkty tłuszczowe, jak: oleinę, stearynę, a z mączki kostnej wyrabiano superfosfat⁴.

Szybka rozbudowa tego działu produkcyjnego doprowadziła na przełomie XIX i XX w. do powstania nadprodukcji i trudności w zdobyciu surowca — kości. W 1901 r. funkcjonowało w Rosji 15 fabryk wytwarzających klej kostny, w tym 5 w Królestwie. Ponadto fabryki w Kielcach, Lublinie i w Warszawie oraz w innych miastach przerabiała kości, ale nie wytwarzały kleju⁵.

W Królestwie najstarszym przedsiębiorstwem specjalizującym się m. in. w produkcji kleju kostnego była fabryka w Tarchominie (k. Warszawy) będąca własnością Ski Akc. L. Spiess i Syn⁶. Od 1883 r. istniały w Grajewie zakłady chemiczne, należące w końcu XIX w. do firmy I. Biełostocki, Antonowicz i Ska. Swoje wyroby firma zbywała głównie w okręgu białostockim. Na przełomie XIX i XX w. właściciele zakładów przystąpili do rozbudowy działu przerobu kości i pod tym

³ S. Jentys, *Wartość nawozowa mąki kostnej*, Warszawa 1895, s. 1—4.

⁴ L. Dobrzyński, *Przemysł kostny w Polsce*, [w:] *Przemysł i handel 1918—1928*, cz. 1, Warszawa 1928, s. 218.

⁵ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej WAPŁ), Piotrkowski Sąd Okręgowy (dalej PSO), 4335, k. 19.

⁶ O rozwoju przedsiębiorstwa istniejącego od 1803 r. zob. R. Rembieliński, B. Kuźnicka, *Historia farmacji*, Warszawa 1972, s. 321—323. Rodzina Spiessów stała na czele grupy finansowej, która w 1899 r. utworzyła Ska Akc. Strzemieszyce, prowadzącą wyrób niektórych produktów chemicznych. W tym samym roku przejęła kontrolę nad firmą hurtowo-apteczną „Zjednoczeni Aptekarze” w Warszawie oraz uczestniczyła w budowie i eksploatacji hotelu „Bristol” w Warszawie.

względem wysunęły się one na czołowe miejsce w Rosji⁷. W 1894 r. powstała w Nowych Chojnach koło Łodzi — Fabryka Kleju Leski, Starkman i Ska. W związku z trudnościami finansowymi została ona nabyta przez grupę kapitalistów warszawskich, którzy sfinansowali budowę nowej fabryki kleju, a w 1901 r. po reorganizacji utworzyli Tow. Akc. Łódzkiej Fabryki Kleju i Przetworów Chemicznych⁸. Od 1896 r. uruchomiły produkcję nowoczesne zakłady chemiczne w Strzemieszycach (w pobliżu Dąbrowy Górniczej) należące do J. Birnbauma i M. Cohna, a specjalizujące się w produkcji różnych typów klejów, mączki kostnej, a od początku XX w. oleiny, stearyny i gliceryny⁹. Wreszcie w końcu XIX w. łódzka rodzina kupiecka Zaksów przystąpiła do budowy zakładów chemicznych w miejscowości Borowe Pole k. Zawiercia. W celu zgromadzenia znacznych środków finansowych utworzono w 1901 r. Tow. Akc. „Concordia” z kapitałem zakładowym 300 tys. rb. Uruchomienie zakładów zbiegło się z ostrym kryzysem gospodarczym. W celu kontynuowania produkcji zarząd spółki zaciągnął znaczne kredyty zabezpieczone hipotecznie. Głównym kredytorem był łódzki dom bankowy Landau i Ska¹⁰.

Na przełomie XIX i XX w. na rynku Królestwa dominującą rolę w produkcji kleju kostnego zdobyły grupy finansowe, kontrolujące zakłady w Tarchominie, Strzemieszycach i Łodzi. O jego opanowanie toczyła się zacięta walka konkurencyjna. Sytuację komplikowały trudności surowcowe oraz rosnące zagrożenie możliwym importem kleju z Niemiec i Austro-Węgier. Po kilkumiesięcznych zabiegach w dniu 30 IX 1900 r. zakłady chemiczne w Tarchominie, Strzemieszycach i Łodzi podpisały umowę (kontrakt). Dotychczasowe poszukiwania jej tekstu nie przyniosły powodzenia. Z innych dostępnych przekazów źródłowych można wnioskować, iż poprzez zawarcie porozumienia dążyły one do: 1) uzyskania dogodniejszej pozycji przetargowej w ramach państwa rosyjskiego; 2) zawarcia umów z odpowiednimi zrzesze-

⁷ *Spisok fabrik i zawodow Jewropiejskoj Rossii*, Petersburg 1903, s. 428. W następnych latach zakłady znalazły się w poważnych trudnościach finansowych i zostały unieruchomione.

⁸ Inwentarz Towarzystwa Zakładów Chemicznych „Strem” Zakład w Łodzi 1898—1944, opracowała A. Rynkowska (w posiadaniu WAPŁ); *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1912, nr 4081. Zarząd spółki mieścił się w Warszawie, przy ul. Berga 2, gdzie znajdowała się siedziba znanego domu handlowego Hermana Meyera.

⁹ W 1900 r. zakłady zatrudniały 125 pracowników, a produkcja przekroczyła 315 tys. rb. Siedziba zarządu mieściła się w Warszawie przy ul. Senatorskiej 36 (WAPŁ, Starszy Inspektor Fabryczny Gubernii Piotrkowskiej, 2216).

¹⁰ WAPŁ, Piotrkowska Izba Skarbowa, 16 100. W teczce znajdują się szczegółowe wykazy akcjonariuszy i szereg dodatkowych informacji o rozwoju zakładów.

niami monopolistycznymi w Niemczech i Austro-Węgrzech dotyczących zakupu na ich rynkach kości i uregulowania spraw importowo-eksportowych¹¹. Ponadto Tow. Akc. L. Spiess i Syn wytargowało dla siebie wyłączność zakupu kości w regionie warszawskim. Rodzina Spiessów ściśle współpracowała z właścicielami zakładów chemicznych w Strzemieszycach. Obie grupy dążyły do zdobycia monopolistycznej pozycji na rynku Królestwa. W tej sytuacji Zarząd Tow. Akc. Łódzkiej Fabryki Kleju i Przetworów Chemicznych czynił starania o zablokowanie się z Tow. Akc. „Concordia”, które w 1901 r. zamierzało uruchomić produkcję kleju kostnego.

Na podstawie dostępnych informacji można wnioskować, iż proces monopolizacji w dziale przemysłu kostnego Królestwa przyspieszyło wcześniejsze powstanie zrzeszeń monopolistycznych na rynku niemieckim i austriackim oraz podjęte zabiegi w celu powołania kartelu rosyjskiego.

Walka konkurencyjna toczyła się i na rynku rosyjskim. W latach dziewięćdziesiątych najszybciej rozwijały się Akc. Tow. Zakładów Oparzania Kości i Wyrobu z Kości Innych Produktów w Petersburgu (dalej OKZ), finansowane przez kapitał krajowy i zagraniczny¹². Największe zakłady rosyjskie przejawiały silne tendencje monopolistyczne i dążyły m. in. do przeciwdziałania w uruchamianiu nowych zakładów, wprowadzenia racjonalnej polityki w zakresie zakupu surowców i zbytu wyrobów.

Pertraktacje w sprawie powołania ogólnokrajowej organizacji kartelowej prowadzone były w drugiej połowie 1900 r. Sytuację komplikowała dalsza rozbudowa działów kleju kostnego w dotychczas istniejących zakładach. W 1900 r. rozmiary produkcji kleju w skali państwa rosyjskiego zbliżyły się do 10974,6 tys. kg, gdy możliwości nabywcze rynku były niższe o 48%. Zakupy kości wyniosły 78869,7 tys. kg, a dla zakładów nie wyrabiających kleju 13513,5 tys. kg¹³. Szacowano, iż w najbliższych latach, przy utrzymaniu dotychczasowego tempa rozwoju tej branży zapotrzebowanie przemysłu na surowiec wzrośnie o 38%. Jednocześnie następował wzrost cen kości w południowych, środkowych i wschodnich guberniach Rosji. Potęgujące się trudności surowcowe groziły poważnymi konsekwencjami dla całego przemysłu pro-

¹¹ WAPŁ, PSO, 4335, k. 27.

¹² Inicjatorem założenia tych zakładów był Polak — Stanisław Glezmer, absolwent Instytutu Technologicznego w Petersburgu. Było to największe przedsiębiorstwo tego działu w Rosji, a Glezmer odgrywał w nim decydującą rolę jako dyrektor zarządzający. *Spisok fabrik...*, nr 3450; A. Wierzbicki, *Wspomnienia i dokumenty (1877—1920)*, Warszawa 1957, s. 43.

¹³ Dane na podstawie: *Syndykat kleju kostnego*, „Gazeta Handlowa” 16 X 1901, nr 238.

dukującego klej kostny. Wymienione czynniki zadecydowały o przyspieszeniu prac nad redakcją ostatecznego tekstu porozumienia. Pierwszą wersję umowy podpisano w końcu 1900 r., a po dziesięciodniowych obradach zreagowano tekst ostateczny i podpisano go w biurze notariusza petersburskiego S. S. Kłokockiego w dniu 30 I 1901 r.¹⁴

Do powstałego kartelu przystąpiło 15 zakładów rosyjskich i polskich. W późniejszym okresie przystąpiło kilku *outsiderów* tak, że nowe zrzeszenie było całkowitym monopolistą na rynku państwa rosyjskiego¹⁵. Kartel w pierwszej kolejności dążył do unormowania rozmiarów produkcji. W tym celu przemysł przerabiający kości podzielono na cztery grupy. Do pierwszej zaliczono te, które w ostatnich trzech latach nie zwiększyły produkcji, do drugiej, które zwiększyły produkcję, do trzeciej — nowo utworzone zakłady, a do czwartej weszły trzy firmy z Królestwa i 19 rosyjskich, nie wytwarzających kleju kostnego. Kartel regulował rozmiary produkcji dla trzech pierwszych grup. Jako zasadę przyjęto, że wielkość produkcji dla poszczególnych zakładów uzależniona była od jej poziomu w latach 1898—1900. Unormowanie zakupy kości i produkcji kleju w 1901 r. przedstawiono w tab. 1. Wynika z niej, że w kartelu dominowała grupa tych przedsiębiorstw, które powstały lub rozbudowały ten dział produkcji w końcu XIX w. Otrzymała ona 70,10% ogólnego kontyngentu zakupu kości i 63,99% produkcji kleju kostnego. Udział dwóch pozostałych (I i III) wynosił łącznie odpowiednio: 29,90% i 36,01%. W ramach kartelu przodujące miejsce posiadały zakłady OKZ, dysponujące 23,91% ogółu produkcji kleju, na drugim miejscu znalazły się zakłady w Grajewie (19,17%), na trzecim Strzemieszyce (7,86), dalej zakłady w Saratowie (6,64%), w Łodzi (5,97)%, Tow. Akc. „Concordia” (5,33%). Grupa polska (bez Grajewa) wywalczyła dla siebie kontyngent w wysokości 17,16% ogółu zakupu kości i 23,37% produkcji kleju kostnego.

¹⁴ WAPŁ, PSO, 4335, k. 27. Tam znajduje się pełny tekst porozumienia w formie kopii.

¹⁵ Pierwszymi uczestnikami porozumienia były zakłady: 1) Akc. Tow. Zakładów Oparzania Kości i Wyrobu z Kości Innych Produktów w Petersburgu, 2) Anonimowe Towarzystwo Produktów Chemicznych i Olejarni w Odessie (d. A. A. Brodzkij), 3) E. Berliner w Moskwie, 4) Zamietczyński Zakład Wyrobu z Kości Mąki i Kleju Księżnej O. P. Dołgorukoj w Zamietczyńie, 5) Holl i Zaks w Kownie, 6) Parowy zakład Mąki Kostnej, Kleju, Łoju i Węgla Kościowego F. P. Lebediew w Moskwie, 7) Ryski Kościanomączny Zakład G. Armitstaedt Młodszy w Rydze, 8) Saratowskie Akc. Tow. Kościanomącznych i Kleju Gotowanego Zakładów w Saratowie, 9) Towarzystwo Rostowskie n. Donem, Zakład Kleju, 10) Aksaj (obw. doński), 11) Akc. Tow. Łódzkiej Fabryki Kleju i Produktów Chemicznych w Łodzi (dwa zakłady, 12) Akc. Tow. Fabryki Kleju „Concordia” w Zawierciu, 13) Akc. Tow. L. Spiess i Syn w Warszawie, 14) Chemiczne Zakłady „Strzemieszyce” w Strzemieszycach, 15) I. Bielostocki, I. Antonowicz i Ska w Grajewie. WAPŁ, PSO, 4335, k. 13.

Unormowanie zakupu kości i produkcji kleju kostnego w 1901 r.
przez ogólnopolski kartel kleju kostnego

Zakład	Kontyngent			
	Zakupu kości		Produkcji kleju kostnego	
	tys. kg	%	tys. kg	%
I grupa				
E. Berliner	2 458,6	3,01	442,3	4,44
F. P. Lebediew	2 003,3	2,45	288,3	2,89
L. Spiess i Syn	2 943,5	3,60	419,3	4,21
Łódź Stara ^a	1 149,9	1,40	180,2	1,81
Ryga	2 019,6	2,47	364,9	3,86
Kowno	2 943,5	3,60	140,8	1,41
Razem	13 518,4	16,53	1 855,8	18,62
II grupa				
OKZ ^b	26 086,8	31,90	2 381,6	23,91
Strzemieszyce	4 412,7	5,39	783,0	7,86
Zamietczino	3 898,4	4,77	437,3	4,39
Saratow	5 526,6	6,77	661,7	6,64
Grajewo	16 216,2	19,84	1 909,9	19,17
Archipow	1 179,4	1,44	201,5	2,02
Razem	57 320,1	70,10	6 375,0	63,99
III grupa				
Odessa	2 702,7	3,31	393,1	3,95
Łódź Nowa ^a	2 530,7	3,09	414,4	4,16
„Concordia”	2 997,5	3,67	530,7	5,33
Aksaj	2 702,7	3,30	393,2	3,95
Razem	10 933,6	13,37	1 731,4	17,39
Ogółem	81 772,1	100,00	9 962,2	100,00

^a Tow. Akc. Łódzkiej Fabryki Kleju i Przetworów Chemicznych dysponowało dwoma, zlokalizowanymi obok siebie zakładami.

^b Akc. Tow. Zakładów Oparzenia Kości i Wyrobu z Kości Innych Produktów w Petersburgu.

Źródło: WAPE, PSO, 4335, k. 18.

Najważniejsze punkty umowy kartelowej dotyczyły regulowania zakupu kości przez poszczególne zakłady, możliwości odstępowania w całości lub częściowo produkcji innym firmom lub kartelowi za odpowiednim wynagrodzeniem, regulowania cen sprzedażnych. W celu pełnej realizacji nakreślonego programu umowa zakazywała uczestnikom porozumienia tworzyć inne zrzeszenia kartelowe lub uczestniczyć w budowie nowych zakładów. Normowanie produkcji dotyczyło tylko kleju przeznaczonego na rynek wewnętrzny. Od kontroli kartelu była zwol-

niona produkcja eksportowa. Wywóz na rynki zagraniczne był popieranym i zalecanym przez zrzeczenie w celu odciążenia rynku krajowego. W przypadku wywozu kleju za granicę z przyznanej puli wewnętrznej dany zakład otrzymywał premię eksportową w wysokości 50 kop. za pud kleju. Fundusz eksportowy tworzonego w drodze równomiernego obciążenia członków kartelu proporcjonalnie do wielkości produkcji. W 1902 r. zwiększono wysokość premii od 50 do 90 kop. za pud¹⁶. Brak danych uniemożliwia określenie wysokości eksportu. Prawdopodobnie nie przybrał on większych rozmiarów. Zakłady w Królestwie Polskim zgodnie z podpisanymi umowami nie zdecydowały się na wywóz na rynki niemiecki i austriacko-węgierski.

Okres trwania kartelu określono w umowie na trzy lata, tj. od 1 I 1901 do 31 XII 1903 r. Ważność porozumienia ulegała przedłużeniu na dalsze dwa lata, ale tylko w przypadku opowiedzenia się za tym 2/3 jego kontrahentów. Uczestnicy porozumienia podlegali kontroli kartelu. Odpowiednie punkty umowy nakładały na jej sygnatariuszy obowiązek bezwarunkowego jej wypełniania, a odejście od tego lub naruszenie warunków pociągało za sobą możliwość otrzymania kary w wysokości 1 rb od puda przydzielonej produkcji kleju i 10 kop. od puda kontyngentu kości. W celu zabezpieczenia wykonania tych postanowień umowy wszyscy uczestnicy porozumienia złożyli w depozycie własne weksle na sumy w wysokości 75% otrzymanej normy produkcyjnej¹⁷. Wysokie kary i konieczność złożenia w depozycie znacznych kwot gwarancyjnych stanowiły zabezpieczenie trwałości porozumienia. Na tej podstawie można wnioskować, iż twórcom zrzeczenia znana była dogłębnie problematyka kartelowa i to nie tylko od strony teoretycznej.

Władzami kartelu były: zwyczajne i nadzwyczajne ogólne zebrania uczestników, Rada Uczestników i organ wykonawczy w postaci Biura Centralnego. Zwyczajne ogólne zebrania uczestników odbywały się dwa razy do roku w Moskwie, a nadzwyczajne częściej i to w różnych miejscowościach. Uczestnicy porozumienia dysponowali następującymi liczbami głosów, które uzależnione były od rozmiarów produkcji: na ogólną liczbę 214 głosów zakłady rosyjskie dysponowały 158 (73,8%), gdy z Królestwa Polskiego — 56 (26,2%) ogółu¹⁸.

Dla prowadzenia bieżącej działalności, wytyczania kierunków działalności została powołana Rada Uczestników, w skład której weszli przedstawiciele czterech większych zakładów na okres trzech lat. Do

¹⁶ WAPŁ, PSO, 4335, k. 19; WAPŁ, Towarzystwo Zakładów Chemicznych „Strem” w Łodzi (dalej TZCh „Strem”), 1, k. 219.

¹⁷ WAPŁ, PSO, 4335, k. 21.

¹⁸ W tym Strzemieszyce 15, Łódź 11, Tarchomin, „Concordia” i Grajewo po 10.

jej obowiązków należało¹⁹: 1) prowadzenie wszelkich spraw kartelu w oparciu o obowiązujące zasady działalności firm handlowych, 2) sprawowanie kontroli nad prawidłową realizacją porozumienia, 3) rozwiązywanie wywnętrznych sporów, 4) składanie okresowych sprawozdań na ogólne zebrania. Z uwagi na szerokie uprawnienia Rady Uczestników faktyczne kierownictwo kartelu spoczywało w ręku przedstawicieli największych zakładów, a przede wszystkim S. Glezmera, L. Spiesza i I. Berlinera.

Wreszcie Biuro Centralne było organem wykonawczym z siedzibą w Moskwie. W celu organizacji Biura i utworzenia własnego kapitału obrotowego uczestnicy porozumienia wnosili na specjalny rachunek opłaty w wysokości 2,5 kop. od puda unormowanej produkcji kleju i 0,5 kop. przydzielonych kontyngentów kości. Zakres działania Biura był szeroki, wynikający zresztą z warunków umowy. Kierował nim przewodniczący, odpowiedzialny przede wszystkim za zwiększenie zbytu kleju, odkrywanie nowych rynków zbytu, kształtowanie prawidłowej polityki cen²⁰. Wydatki Biura określono wstępnie na 50 tys. rb. rocznie, a najważniejszą pozycję stanowiły płace administracji kartelu.

Kartel kleju kostnego dążył do uregulowania narastających trudności w zakresie zakupu surowca i sprzedaży wyrobów finalnych. Od kształtu przyjętych rozwiązań, ich powszechnej akceptacji przez uczestników porozumienia zależało powodzenie całej akcji. Przyjęte i obowiązujące zasady w przypadku zakupu kości sprowadzały się do następujących ustaleń: 1) miejscowe zasoby surowcowe były przedmiotem zakupu przez najbliższe położone zakłady, 2) rejony zakupu kości przydzielane były poszczególnym zakładom na ogólnych zebraniach uczestników; tylko nieliczne firmy zaopatrywały się częściowo w surowiec poza własnymi rejonami, 3) zakup kości dokonywało się w oparciu o ustaloną, ogólną średnią cenę roczną, będącą średnią cen lokalnych płaconych przez zakłady w latach 1897—1899 i następnych²¹. Biuro Centralne na podstawie przesyłanych raportów ustalało zbiorczą średnią cenę dla członków kartelu.

Ponadto kartel opracował i wprowadził w życie system sprzedaży kleju. Jego celem było ograniczenie do minimum walki konkurencyjnej i przeciwdziałanie postępującym zjawiskom rozkładu rynku wewnętrznego. System obejmował następujące najważniejsze postanowienia²²: 1) klej poszczególnych zakładów sprzedawany był na ich najbliższych

¹⁹ WAPŁ, PSO, 4335, k. 22.

²⁰ Przewodniczącym Biura Centralnego był F. Morzycki, uprzednio moskiewski przedstawiciel handlowy Tow. Akc. W. Gostyński w Warszawie.

²¹ WAPŁ, PSO, k. 23.

²² WAPŁ, PSO, k. 25.

rynkach, a to w celu zmniejszenia kosztów transportowych, 2) klej nie znajdujący zbytu na miejscowym rynku przechodził do dyspozycji Biura Centralnego, które zobowiązane było do jego sprzedaży proporcjonalnie do wysokości produkcji poszczególnych przedsiębiorstw, 3) Biuro Centralne zbierało i analizowało wszelkie informacje na temat funkcjonowania rynku, zbytu członków kartelu i było odpowiedzialne za właściwe wykorzystanie dotychczasowych stosunków handlowych przemysłu z odbiorcami jego wyrobów, 4) zakłady decydujące się na samodzielną sprzedaż kleju pokrywały wszelkie zobowiązania, straty i inne wydatki; w przypadku konfliktu z odbiorcą otrzymały prawo odwoływania się do pośrednictwa Biura w celu odzyskania należności za dostarczony towar, 5) wydatki za dostawę kleju sprzedawanego za pośrednictwem Biura od miejsc przeznaczenia (koszty transportowe) stanowiły oddzielny rachunek, którego wielkość była dzielona proporcjonalnie do ilości kleju sprzedawanego przez wszystkie zakłady.

Wreszcie umowa kartelowa przewidywała zmniejszenie rozmiarów sprzedaży na warunkach kredytowych. Odpowiednie zalecenia w tej kwestii opracowane zostały przez Radę Uczestników. Chodziło o zmniejszenie strat przemysłu w rezultacie niewypłacalności odbiorców. Zalecenia Rady nakazywały zwiększenie znaczenia sprzedaży gotówkowej.

Twórcy kartelu dążyli do pogodzenia często przeciwstawnych interesów handlowych swoich uczestników. Walkę konkurencyjną próbowano zlikwidować w drodze stworzenia rejonizacji sprzedaży, przy jednoczesnym udziale Biura Centralnego w zbycie znaczącej części kleju kostnego. Na tej podstawie można stwierdzić, iż był to kartel wyższego rzędu, dysponujący ponadto centralnym biurem sprzedaży (syndykat). Przyjęte rozwiązania były zjawiskiem niespotykanym w innych kartelach ogólnorosyjskich, w większości występujących w formie syndykatów, regulujących zbyt wyrobów swoich członków. Niektóre przedsiębiorstwa należące do kartelu sprzedawały mączkę z kości za pośrednictwem Biura Centralnego.

Umowa kartelowa nakładała na członków porozumienia obowiązek składania comiesięcznych raportów statystycznych, obejmujących informacje o ilości sprzedanego kleju w swoim rejonie zbytu, dane o wielkości sprzedaży w rejonach znajdujących się w wyłącznej dyspozycji Biura Centralnego, dane o ilości zakupionych kości i produkcji kleju i wreszcie zestawienie o ruchu cen na swoje produkty²³.

W celu zabezpieczenia prawidłowej realizacji przyjętych zobowiązań wprowadzono wysokie kary za umyślne przesyłanie sfałszowanych

²³ WAPL, TZCh „Strem”, 1, k. 380.

danych statystycznych lub innych nieprawdziwych informacji. System kar obejmował przypadki: za uchylanie się od kontroli, tj. naruszenia odpowiedniego punktu umowy, dalej za zakup kości i sprzedaż kleju bez kontroli i wiedzy Biura Centralnego²⁴. Każdy uczestnik porozumienia składał w depozycie weksle podpisane *in blanco*, których wysokość uzależniona była od wielkości produkcji. Biuro Centralne przechowywało weksle w moskiewskim oddziale Wołżsko-Kamskiego Banku Handlowego. Bank ten przejawiał zainteresowanie współpracą z przemysłem chemicznym.

W ramach kartelu ogólnorosyjskiego z określonych uprawnień autonomicznych korzystały zakłady w Królestwie Polskim (bez Grajewa). Ważne decyzje w tym względzie zapadły na pierwszym ogólnym zebraniu Rady Uczestników, odbytym w dniu 7 II 1901 r. pod przewodnictwem S. Glezmera²⁵. Uczestnicy posiedzenia potwierdzili fakt nadania zakładom polskim określonej autonomii w ramach kartelu. Było to konsekwencją zawarcia przez nie umowy kartelowej już w 1900 r. Zakres autonomii obejmował następujące postanowienia:

1. Zakłady polskie (bez Grajewa) otrzymały wyłączny rejon sprzedaży obejmujący obszar Królestwa Polskiego, na którym sprzedawały klej proporcjonalnie do wielkości produkcji. Zgodnie z umową zawartą w maju 1901 r. zakłady polskie otrzymały następujące udziały: Strzemieszyce — 43,6%, Łódź — 33%, a Tarchomin — 23,4%²⁶. Natomiast „Concordia” zbywała swoje wyroby za pośrednictwem Biura Centralnego.

2. Stosunki z niemieckimi i austriacko-węgierskimi związkami monopolistycznymi w zakresie zakupu kości na ich rynkach oddane zostały tylko zakładom w Strzemieszycach i Łodzi, albowiem Tarchomin wytargował dla siebie monopolistyczną pozycję w zakupie surowca w rejonie Warszawy. Zakład ten mógł przystąpić do ogólnego Warszawskiego Biura dla Zakupu Kości, ale pod warunkiem ponoszenia określonych wydatków. Wspólne biuro zakupu kości utworzone zostało w celu likwidacji wzajemnej konkurencji, obniżki kosztów handlowych i transportowych, nawiązania ściślejszej współpracy z kartelami niemieckimi i austriacko-węgierskimi. Członkami biura były zakłady w Strzemieszycach, Łodzi i Zawierciu. Warszawskie Biuro dla Zakupu Kości dysponowało ściśle określonym rejonem nabywania tego surowca. Został on określony w umowie między firmami polskimi

²⁴ Szczegółowy wykaz kar zob. WAPŁ, PSO, 4335, k. 28.

²⁵ WAPŁ, PSO, 4335, k. 36 i n.

²⁶ Na czele organizacji autonomicznej w Królestwie stanął Ludwik Spiess, WAPŁ, TZCh „Strem”, 1, k. 170. Pismo Zakładów Chemicznych Strzemieszyce z dnia 23 VI 1902 r. Biura Centralnego w Moskwie.

i rosyjskimi, a obejmował obszar Królestwa Polskiego i zachodnich gubernii państwa rosyjskiego. Między Biurem Centralnym a Warszawskim doszło do kilku sporów na tle ścisłego przestrzegania rejonów zakupu surowca. Między innymi kartel nałożył kary pieniężne na zakłady w Strzemieszycach i Łodzi za uchybienia w tym względzie.

3. Kartel utworzył specjalny rachunek, na którym gromadzone były środki na pokrycie wydatków transportowych kleju sprzedawanego za pośrednictwem Biura Centralnego. Jego wielkość dzielona była proporcjonalnie do ilości towarów sprzedawanych przez poszczególne zakłady. Przedsiębiorstwa polskie (bez Grajewa) nie podlegały tym przepisom. W ich przypadku koszty przewozowe ponoszone były bezpośrednio przez wysyłającą towar firmę. W przypadku, gdy średnia opłata przekraczała wysokość 12 kop. za pud, to sumę przewyższającą ten poziom dzielono proporcjonalnie między wszystkie zakłady w odniesieniu do ilości kleju wywiezionego na rynek rosyjski.

Zakłady polskie podzieliły się na dwie zwalczające się grupy, dążące do zdobycia monopolistycznej pozycji na rynku Królestwa. Na czele pierwszej stali właściciele zakładów w Strzemieszycach i Tarchominie, drugiej — właściciele zakładów w Łodzi, którzy dążyli do zablokowania się z „Concordią”. Od początku przeważały wpływy pierwszej grupy, gdyż „Concordia” z uwagi na trudną sytuację finansową zmuszona została do przekazania kartelowi swoich wyrobów na warunkach sprzedaży komisowej. W tej sytuacji zakłady łódzkie podjęły samotną walkę konkurencyjną, dążąc do wyłącznego opanowania rynku łódzkiego okręgu przemysłowego.

Do pierwszego starcia między Strzemieszycami a Łodzią doszło w dniu 12 IV 1902 r. na ogólnym zebraniu członków kartelu w Moskwie. Strzemieszyce zaprotestowały przeciwko próbom zdobycia przez Tow. Akc. Łódzkiej Fabryki Kleju i Przetworów Chemicznych monopolistycznej pozycji w sprzedaży kleju na rynku łódzkim. Z kolei grupa kierownicza zakładów łódzkich opracowała i przedstawiła projekt uzdrowienia sytuacji na rynku ogólnorosyjskim w drodze zorganizowania przez Biuro Centralne sprzedaży kleju na rynkach zagranicznych w imieniu wszystkich zakładów, dalej zmniejszenia o 25% produkcji kleju poprzez wykupienie całkowitych lub częściowych kontyngentów produkcji słabszych finansowo przedsiębiorstw i wreszcie utrzymania cen maksymalnych w warunkach wzrostu eksportu²⁷. Grupa ta była zainteresowana dalszym utrzymaniem kartelu, a nawet popierała program radykalnego ograniczenia produkcji w celu dostosowania jej do chłonności rynku wewnętrznego. Z inicjatywy przedstawicieli zakła-

²⁷ WAPŁ, TZCh „Strem”, 1, k. 171.

dów łódzkich kartel powołał komisję eksportową z zadaniem opracowania zasad rozszerzenia wywozu na rynki zagraniczne.

U genezy wyjątkowej aktywności grupy kierowniczej zakładów łódzkich leżała obawa przed dalszym pogorszeniem się ich sytuacji finansowej w warunkach utrzymującej się walki konkurencyjnej. Nowocześnie urządzone lub gruntownie zmodernizowane zakłady w Strzemieszycach i Tarchominie dysponowały niższymi kosztami produkcyjnymi i z tego względu oferowały swoje wyroby po niższych cenach. Sytuacja taka prowadziła do zmniejszenia sprzedaży przez zakłady łódzkie, oferujące swoje wyroby po wyższych cenach.

Do kolejnego sporu doszło w czerwcu 1902 r. Zakłady w Strzemieszycach i Tarchominie oskarżyły firmę łódzką o nieprzestrzeganie ustalonej wysokości sprzedaży na rynku Królestwa. Biuro Centralne uznało zasadność stawianych zarzutów i zaleciło pełną realizację ustaleń podjętych przez firmy polskie w maju 1901 r. Na tle nieprzestrzegania przez zakłady łódzkie powyższej umowy dochodziło do dalszych sporów. W celu unormowania sytuacji właściciele zakładów w Strzemieszycach wystąpili z propozycją utworzenia odrębnego syndykatu sprzedaży kleju w Królestwie. Chodziło o przekazanie ich wyrobów w komisową sprzedaż łódzkiej firmie handlowej W. Silberga²⁸. Propozycja została odrzucona, a walka konkurencyjna wewnątrz grupy polskiej zaostrzyła się w latach następnych. Zarząd Tow. Akc. Łódzkiej Fabryki Kleju i Przetworów Chemicznych dążył do obniżki kosztów produkcji w drodze zwiększenia jej rozmiarów.

W okresie 1902-1903 kolejne konflikty osłabiły skuteczność działania kartelu. Walki między poszczególnymi zakładami dotyczyły przede wszystkim nieprzestrzegania ustalonych rejonów sprzedaży, zasad zakupu kości. W 1903 r. powstał głośny spór między Strzemieszycami a Biurem Centralnym, na tle polityki kartelu. Zdaniem Strzemieszyc Biuro popierało interesy zakładów łódzkich. Na przełomie marca i kwietnia 1903 r. firma polska zagroziła wniesieniem pozwu do sądu przeciwko zrzeszeniu, dążąc prawdopodobnie do jego likwidacji.

Na początku 1903 r. doszło też do głośnego konfliktu między Biurem Centralnym a „Concordią” o złamanie jednego z warunków umowy, dotyczącej złożenia w depozycie przez zakłady odpowiednio wysokiej kaucji. Sąd Okręgowy w Piotrkowie Tryb. rozpatrzył w dniu 27 II 1903 r.²⁹ nie tylko przedmiot sporu, ale ustosunkował się do celów i metod działalności kartelu. W konkluzji wyroku Sąd podkreślił, że umowa kartelowa miała na celu zwiększenie zysków z uszczerbkiem

²⁸ Okręg łódzki był największym konsumentem kleju kostnego w Królestwie.

²⁹ WAPŁ, PSO, 4335, k. 60 i n.

dla społeczeństwa. Biuro Centralne realizowało politykę wzrostu zysków w drodze podwyższania cen, ograniczania rozmiarów produkcji, terytorialnego rozgraniczenia stref sprzedaży, zamykania niektórych zakładów za odpowiednim odszkodowaniem rocznym. Sąd stwierdził, iż działalność kartelu kleju kostnego była sprzeczna z artykułami 1133 i 1108 kodeksu cywilnego Napoleona³⁰. Był to pierwszy przypadek wydania przez sąd negatywnej opinii o działalności zrzeszeń monopolistycznych w Rosji³¹. Do wybuchu I wojny światowej ustawodawstwo rosyjskie nie doczekało się ustawy lub innego aktu prawnego dotyczącego kartelizacji. Natomiast na początku XX w. władze rosyjskie opowiedziały się za określoną polityką w stosunku do zrzeszeń monopolistycznych. Krytykowano i zwalczano działalność tych karteli, które podobnie jak zrzeszenie producentów kleju z kości dążyły do zdobycia dominującej pozycji w celu osiągnięcia wysokich dochodów poprzez ograniczanie rozmiarów produkcji i windowanie wysokich cen. Taka działalność w ocenie władz była społecznie szkodliwa, gdyż nie uwzględniała możliwości utrzymania wysokiej produkcji w warunkach obniżki kosztów jednostkowych, a tym samym zwiększenia liczby odbiorców danego produktu w drodze obniżki cen. Program realizowany przez kartel kleju kostnego był typowo defensywny i związany był ze zwolnieniem z pracy określonej liczby pracowników. Władze rosyjskie popierały interesy tych zrzeszeń, głównie organizacji syndykatowych, dysponujących centralnym biurem sprzedaży w formie spółki akcyjnej, dążących do obniżki cen sprzedawanych wyrobów w drodze zmniejszenia kosztów handlowych, transportowych, administracyjnych, reklamowych³². Po decyzji Sądu Okręgowego w Piotrkowie Tryb. pozycja kartelu uległa dalszemu osłabieniu, choć nie dotyczyła ona jego rozwiązania, albowiem wykraczało to poza kompetencje władz sądowych. Natomiast władze administracyjne nie podjęły takiej decyzji, licząc prawdopodobnie na wewnętrzny rozkład kartelu.

W pierwszej połowie 1903 r. dalsze istnienie kartelu kostnego napotkało na rozliczne trudności. Kilku członków zrzeszenia świadomie dążyło do jego likwidacji. W przypadku grupy polskiej tendencje takie przejawiały zakłady w Strzemieszycach i Tarchominie. W celu załagodzenia wewnętrznych sporów odbyło się w dniu 9 V 1903 r.

³⁰ Zob. W. Rybacki, *Sytuacja prawna karteli w Polsce*, Warszawa 1936, s. 20 (maszynopis pracy magisterskiej w Bibliotece SGPiS).

³¹ Wydarzenie było szeroko komentowane na łamach prasy specjalistycznej, m. in. „*Ekonomisty*” i wydawanego od 1903 r. w Wiedniu fachowego pisma poświęconego problematyce kartelowej „*Kartell-Rundschau*”.

³² Zob. I. F. Gindin, *Russkaja burżuazja w period kapitalizma, jejo razwitiie i osobiennosti*, „*Istorija SSSR*” 1963, nr 2, s. 76; B. Werner, *Wyjątek referatu o trustach*, „*Przegląd Bankowy*” 1904, nr 4—6.

w Warszawie³³ nadzwyczajne zebranie członków kartelu poświęcone omówieniu kilku kontrowersyjnych kwestii. Po burzliwej dyskusji udało się osiągnąć porozumienie w kilku istotnych sprawach i tym samym przedłużyć działalność kartelu. Nie zapobiegło to dalszym walkom wewnętrznym między największymi grupami finansowymi. W końcu 1903 r. i na początku 1904 r. trwały rokowania na temat utworzenia organizacji trustowej fabryk kleju kostnego w Rosji. W tym czasie podobne formy monopolistyczne powstały w tym dziale na terenie Niemiec i Austro-Węgier³⁴. Jednakże trudności w pogodzeniu rozbieżnych interesów stanęły na przeszkodzie realizacji tego projektu. Kartel kontynuował swoją działalność, choć w ograniczonych rozmiarach, a w dniu 14 V 1904 r. został rozwiązany. O jego upadku zadecydowały potęgujące się tarcia wewnętrzne jak i prowadzenie mało elastycznej polityki na odcinku regulowania cen, normowania produkcji, kształtowania cen surowca. Rozwiązanie kartelu spowodowało wzrost cen surowca o 3—5 kop. za pud i obniżkę cen wyrobów gotowych od 10—15%.

Po rozwiązaniu kartelu wzrosła walka konkurencyjna na rynku rosyjskim i Królestwa Polskiego. Doprowadziło to do dalszego spadku cen, obniżenia zapotrzebowania na klej. W korzystniejszej sytuacji znalazły się zakłady w Strzemieszycach i Tarchominie, dysponujące niższymi kosztami produkcyjnymi. Zakłady „Concordia” w Zawierciu całkowicie zaprzestały produkcji³⁵, a firma łódzka znalazła się w trudnej sytuacji finansowej i w latach 1904—1909 kilkakrotnie przerywała produkcję, nie wytrzymując nateżenia walki konkurencyjnej.

W 1905 r. rozpoczęła się druga faza rozbudowy zakładów w Strzemieszycach³⁶, a jednocześnie podjęte zostały rozmowy na temat połączenia (fuzji) tychże zakładów z oddziałem produkcji kleju kostnego w przedsiębiorstwie tarchomińskim. W rezultacie fuzji utworzono Akc. Tow. Zakładów Chemicznych „Strem” z siedzibą w Warszawie, z kapitałem zakładowym 750 tys. rb. Nowa spółka dążyła do opanowania rynku Królestwa w dostawach nawozów fosforowych,

³³ WAPŁ, TZCh „Strem”, 1, k. 101—150.

³⁴ *Kronika ekonomiczna. Położenie ekonomiczne*, „*Ekonomista*” 1903, nr 2, s. 305. O monopolizacji tego działu w Niemczech i Austro-Węgrzech: I. M. Goldstein, *Ekonomiczkiej krizis i bystrij progiess kartielnogo dżiżenija*, „*Więstnik Finansow, Promyszlennosti i Torgowli*” 1904, t. 1, nr 4, s. 139; idem, *Uspiechi kartielnogo dżiżenija w Zapadnoj Jewropie w 1904 i 1905 gg.*, „*Więstnik Finansow, Promyszlennosti i Torgowli*” 1906, t. 3, nr 30 i 37.

³⁵ W 1905 r. Tow. Akc. „Concordia” zostało rozwiązane, a fabrykę przejął za długi łódzki dom bankowy Landau i Ska.

³⁶ WAPŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski. Wydział Budowlany, 10 239.

kleju kostnego i skórniego oraz produktów pochodnych, jak: oleiny, stearyny, gliceryny, loju kostnego.

Tabela 2

Główne pozycje bilansowe Akc. Tow. Zakładów Chemicznych „Strem”
za lata 1908/1909—1913/1914 (w tys. rb)

Okres	Kapitał			Zysk netto	Wartość sprzedanych towarów	Dywidenda w %
	akcyjny	własny	obcy			
1908/1909	750	770	585	24	984	—
1909/1910	750	788	510	112	1 160	5
1910/1911	1 325	1 444	941	178	1 646	5
1911/1912	1 325	1 573	977	260	1 916	6,5
1912/1913	1 325	1 700	1 107	270	2 089	6,5
1913/1914	1 325	2 030	1 210	186	2 172	—

Zródło: Sprawozdania Akc. Tow. Zakładów Chemicznych „Strem” za odpowiednie lata.

W okresie 1906—1907 i 1909—1910 omawiany dział produkcyjny przeżywał wzrost zapotrzebowania na swoje wyroby. Pojawiły się nowe możliwości wywozowe na rynki rosyjskie i zagraniczne (Niemcy, Finlandia). Grupa kierownicza Akc. Tow. Zakładów Chemicznych „Strem” wysunęła koncepcję utworzenia organizacji trustowej w drodze nabycia wszystkich zakładów produkujących wyroby z kości, a położonych w zachodnich guberniach imperium rosyjskiego³⁷. Właściwa rozbudowa trustu dokonała się w latach 1910—1911. W drodze drugiej emisji akcji zwiększono kapitał akcyjny do 1325 tys. rubli. Większość nowych akcji została przekazana właścicielom przejętych zakładów przemysłowych. Zakłady w Łodzi kupiono za 128 tys. rb³⁸, przedsiębiorstwo w Zawierciu od firmy J. Landau i Ska za 86 tys. rb³⁹, a w 1911 r. nabyto oddział przetworów kostnych Anonimowego Towarzystwa Produktów Chemicznych i Olejarni (dawniej A. A. Brodzkiej) w Odessie za 130 tys. rb⁴⁰. W latach następnych zakupiono od

³⁷ „Strem” S. A. Towarzystwo Zakładów Chemicznych w Warszawie, [w:] *Przemysł i Handel 1918—1928*, cz. 2, Warszawa 1928, s. 250; *Sprawozdanie Akcyjnego Towarzystwa Zakładów Chemicznych „Strem” za 1910/1911 rok*. Warszawa 1912, s. 3.

³⁸ Państwowe Archiwum m. Warszawy i Województwa Warszawskiego (dalej PAmWiWW), Kancelaria Szymona Landaua, 121, nr rep. 558. Akt kupna-sprzedaży zakładów w Nowych Chojnach.

³⁹ „Rozwój” 5 VII 1911, s. 4.

⁴⁰ PAmWiWW, Kancelaria S. Landaua, 121, nr rep. 948. Akt kupna oddziału zakładów w Odessie, które należały do kapitału belgijskiego.

Banku Handlowego w Warszawie położoną we wsi Koło — Warszawską Fabrykę Nawozów Sztucznych⁴¹ i wreszcie zakłady chemiczne w Grajewie. Głównymi akcjonariuszami byli właściciele szufrowanych zakładów. Do wybuchu I wojny światowej pierwszoplanową rolę w kierowaniu trustem odgrywali m. in.: S. Glezmer, Józef Birnbaum, Maksymilian L. Cohn, Józef Landau, Jan Kozłowski, Jerzy Meyer, Herman Ginsberg i Zygmunt Heilperin⁴².

Twórcy trustu dążyli do daleko posuniętej racjonalizacji produkcji i usprawnienia procesów produkcyjnych, wydatnej obniżki kosztów produkcji w celu stworzenia większej konkurencyjności swoich wyrobów na rynku rosyjskim i zagranicznym. Dążono do ześrodkowania produkcji w kilku zakładach, dysponujących najlepszymi warunkami produkcyjnymi. Trust opracował plan ich rozbudowy i modernizacji poprzez zastosowanie nowoczesnych urządzeń produkcyjnych⁴³. Do I wojny światowej najszybciej dokonywała się rozbudowa zakładów w Strzemieszycach, posiadających najlepsze warunki rozwoju. Pod względem technicznym rozbudowano fabryki w Tarchominie i Nowych Chojnach. Natomiast sprzedano obiekty fabryczne w Grajewie jako zbyt oddalone od głównych rynków zbytu.

W 1913 r. zakłady przemysłu kostnego w Królestwie przerobiły 22 tys. ton kości, z czego 58% pochodziło z rynku rosyjskiego⁴⁴. Egzystencja tego działu opierała się na szeroko rozbudowanym systemie zbiórki kości. Przed I wojną światową poszczególne państwa wprowadziły zakaz wywozu tego surowca. W tej sytuacji trust przemysłu kostnego „Strem” pod względem zaopatrzenia surowcowego uzależniał się od rynku rosyjskiego.

Znaczna część produktów trustu była obiektem sprzedaży na rynku Królestwa i rosyjskim. „Strem” zdobył i utrzymał monopolistyczną pozycję w zachodniej części imperium rosyjskiego w zbycie kleju kostnego, łoju, stearyny, gliceryny itp. Trust produkował też nawozy fosforowe w postaci mąki kostnej, a nawet dążył do rozszerzenia tego działu fabrykacji. Do I wojny światowej ich roczna produkcja osiągnęła wielkość 12285,0 tys. kg. W Rosji mąka kostna nie była powszech-

⁴¹ *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1912, nr 4071.

⁴² Główni akcjonariusze dysponowali następującymi pakietami akcji: S. Glezmer, J. Birnbaum, M. I. Cohn, J. Landau i H. Ginsberg po 600 sztuk, J. Kozłowski — 300, B. Eiger, J. Meyer, M. Hertz, L. Aronson, L. Monitz po 100. Część akcji należała do wyższych urzędników, technologów i firm handlowych związanych z trustem. PAmWiWW, Kancelaria S. Landaua, 121, nr rep. 948. Protokół zebrania akcjonariuszy Tow. Zakładów Chemicznych „Strem”.

⁴³ „Strem” S. A..., cz. II, s. 250.

⁴⁴ Dobrzyński, *op. cit.*, s. 211.

nie stosowana jako nawóz sztuczny i dlatego większość produkcji sprzedawano na rynku niemieckim i fińskim⁴⁵.

Do I wojny światowej „Strem” umocnił swoją pozycję finansową. Zarząd prowadził oszczędną gospodarkę, większość zysków przeznaczał na powiększenie zasobów kapitałów własnych, wypłacał dywidendę w skromnych rozmiarach. O prawidłowej polityce finansowej świadczył stosunek kapitałów własnych do obcych, np. w 1908/1909 r. kształtował się on odpowiednio: 56,8% własnych i 43,2% obcych (zob. tab. 2). Z kolei w roku bilansowym 1913/1914 odpowiednio: 62,7 i 37,3%. Taka struktura kapitałowa ułatwiła trustowi zachowanie silnej pozycji w latach I wojny światowej i w okresie II Rzeczypospolitej.

Przykład trustu przemysłu kostnego potwierdza tezę, iż w warunkach imperium rosyjskiego ten typ monopolizacji był powszechniej stosowany, aniżeli typowe zrzeszenia kartelowe. W Królestwie „Strem” był jednym z nielicznych trustów⁴⁶. Dominował w nim kapitał krajowy.

Instytut Historii
Zakład Historii Polski Najnowszej

Kazimierz Badziak

LA MONOPOLISATION DANS L'INDUSTRIE D'OS DU ROYAUME DE POLOGNE

(1900—1914)

A l'époque de la crise économique (1899—1903) des tendances nouvelles apparurent dans la monolisation de l'industrie de l'état russe. Des associations nouvelles à l'échelle d'état et de région prirent naissance. Comme exemple d'un cartel régional peut servir le contrat des usines de l'industrie d'os du Royaume de Pologne, passé en 1900. Vers la fin du XIX siècle et le commencement du XX., le cartel devint membre de l'union des établissements produisant la colle d'os, embrassant tout le territoire de l'état russe. Cette union fonctionnait dans les années 1901—1904. Dans ses cadres les établissements du Royaume obtinrent une sphère définie de l'autonomie. L'activité du cartel rencontra des obstacles multiples, accrus par la lutte de concurrence. Après sa chute, quelques essais de monopolisation à l'échelle

⁴⁵ *Stosunki rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1918, s. 507.

⁴⁶ Zakłady z Królestwa Polskiego należały m. in. do trustów: zapalczanego, nicianego, miedziowego. W 1910 r. ostatecznie ukształtował się w cukrownictwie trust pod firmą Warszawskiego Towarzystwa Fabryk Cukru z kapitałem 6 mln rb, w skład którego weszło 9 fabryk.

régionale eurent lieu. C'est alors que commença son activité le trust des entreprises de l'industrie d'os: Société par actions des Entreprises Chimiques „Strem" à Varsovie, qui groupait sept entreprises de l'industrie chimique — six du territoire de Royaume et une d'Odessa. Jusqu'au commencement de la Première Guerre mondiale, le trust affermit sa situation et acquit une position de monopole sur le marché des gouvernements de l'ouest de l'état russe.